

Mire tanít bennünket a régi települések alakja?

Aki az elmúlt korok életét kutatja, sokféle forrás között válogathat. Az írott emlékeken kívül rendelkezésre állnak a régészek által napvilágra hozott épületek, eszközök, emberi és állati csontok éppen úgy, mint a régi képes ábrázolások, vagy a nyelvek, amelyeknek elemeiből a más nyelvekkel-népekkel való kapcsolatra, olykor az évszázadokkal ezelőtt élt ember munkájára és a többi emberhez fűződő viszonyára lehet következtetni. Ilyen történelmi forrás az egykori településeknek sokszor napjainkig megmaradt alakja is.

Régi tapasztalat, hogy a mai házak, házsorok helyén sok esetben már korábban is voltak lakóhelyek. Vagyis az utcaalakzatok, a városrészek vagy a falak formái általában sokkal hosszabb életűek az épületeknél. A lakóépületet, a templomot romba döntheti a háború, elhamvaszthatja a tűzvész, vagy lebontathatja a gazdája, az új többnyire ugyanazon a helyen épül fel. A budai várnegyed épületei közül alig néhánynak a fala való a török hódoltság előtti időből, a házaknak alapjai mégis számtalan esetben azonosak a 400–500 évvel ezelőttiekkel, és a járóelő ma is ugyanazon az útvonalon halad, ahol Buda polgára a török uralom előtt. Falusi vályogépületeink nehezen érnek meg egy-két évszázadot, s mégis, ha valaki a mai faluk alaprajzát összehasonlítja a legrégebbi részletes térképeken ábrázolt formájukkal vagy az egykori oklevelek határleírásával, azt látja, hogy nem egy utcának a helye és „futási” iránya mit sem változott. A nemrég Túrkeve közelében végzett ásatások is azt igazolták, hogy egyik-másik falusi telken két, három vagy több ház is épült, egymás nyomában, a ház elpusztulása tehát nem mozdította ki véglegesen a helyéről annak gazdáját vagy örököseit.

Azt akarjuk-e mindezzel mondani, hogy a lakóépületek nem századok, hanem évezredek óta is szinte változatlanul adják át egymásnak a helyüket? Hogy mai településeink csírait az őskorban kell keresni? Hogy a mai helyzet az egykori, ősi lakóhelyek bővülése, terjeszkedése által alakult ki?

Szó sincs róla. Egyesek azonban vélekedtek így a múlt században. Közülük a legnevesebb a német August Meitzen volt, aki úgy gondolta, hogy noha a faluk formája mindenütt a terep természeti viszonyaihoz alkalmazkodik, mégis hatalmas területeken közös vonások, sajátságok jellemzik őket, így – mondották Meitzen és követői – néhol a határban szétszórtan, lazán, másutt városias módon, kis területre zsúfolva építették a házakat. Az egyik tájon az egyenes, egyutcsás faluk vannak többségben, a másikon a köralakúak, és így tovább. Meitzen

magyarázattal is szolgált. A településfajták övezetei – szerinte – egy-egy nyelvcsalád lakóhelyével esnek egybe, hiszen – mondotta – a kelták, latinok, germánok, szlávok, finnugorok szükségképp mind a maguk sajátos szokásainak megfelelően építették ki szállásaikat, továbbvándorlásuk során pedig úgy vitték magukkal „telepalkotó” hagyományaikat, ahogyan nemzedék nemzedéknek adta át az ősi szókincset, a meséket vagy a népdalokat. Ez a felfogás jól beillett a nemzeti hagyományokat kereső polgári nacionalizmus elképzeléseibe, s utóbb még a német hódító törekvések szószólói is hasznot húztak belőle: azt bizonygatták, hogy a szlávok lakta területeken letelepedő németek mindenütt a falusi építkezés magasabb rendű, technikailag fejlettebb formáit honosították meg.

A helybenlakók „ősi”, változatlan településformáiról szóló elmélet azonban már a múlt században megcsorbult akkor, amikor a régi térképek gondosabb elemzése alapján kiderült, hogy noha a századokon át megmaradó alakzatok többségben vannak, egyes faluk mégis teljesen megváltoztatták alakjukat. Ilyen változás még 100-150 évvel ezelőtt is gyakran bekövetkezett, amikor a hatóságok rendelkezésére a falulakóknak össze kellett költözniük.

Végképp azután a repülőgép megjelenése döntötte meg az említett korábbi elképzeléseket. Repülőgépről észrevették, hogy az évszázadokkal korábban elpusztult faluk földdel betemetett házomladékai éppúgy kiemelkednek a legelők és erdők alapszintjéből, mint az egykori szántóföld-hátak. A légi felvételekről pontosan leolvashatók az egykori lakóházcsoportok és a lakóik megélhetését szolgáló apró szántóföldterületek nyomai. Ezek birtokában angol, dán és német régészek földrajztudósokkal karöltve nagy területeket vettek vizsgálat alá, s kiderült, hogy 500-600 évvel ezelőtt a mainál sokkal több, ugyanakkor csekély népességű faluk hálózata borította kontinensünk északibb tájait. A települések egész akkori szerkezete és külső megjelenése gyökeresen különbözött a későbbiekétől, valamiféle sajátos népi hagyománynak pedig kevés szerepe volt a létrejöttükben. Vagyis a települési formák nem a népre, hanem a természeti, gazdasági és a társadalmi viszonyokra jellemzők: ugyanaz a nép különféleképpen települt az évszázadok és évezredek során, és különféle népek azonos elrendezésű falakat építettek, ha természeti, gazdasági és társadalmi viszonyaik hasonlóak voltak.

A települési formák kutatásának a jelentősége e felismerés óta sem csökkent. Csakhogy ma nem a „változatlant” keressük bennük, hanem ellenkezőleg, azt, hogy a gazdasági és a társadalmi élet alakulása, közelebbről: a munkamódszerek, a technikai felkészültség, az életviszonyok stb. hogyan hatottak az ember házára, falujára.

Csak néhány példát említünk.

Az erdei irtások ún. szalagtelkes településein a szabályosan sorakozó házak mindegyike mögött hosszan, szalagszerűen fut le a gazda telke, a szomszédokéval párhuzamosan, egészen a községhatárig. Az ilyen községek házhelyeit kétségtelenül a falualapítás előtt tervszerűen mérték ki. Kezdetben csak a ház körüli rész volt tisztás, a házak mögötti telkeket nemzedékek munkája tette termővé: a községhatárhoz közeledve lépésről lépésre irtották ki a rengeteget. A hozzánk közel eső Szlovákiában vagy Sziléziában sok ilyen falu van.

Ugyanilyen szalagtelkes falak épültek ott is, ahol a parasztok a mocsaras terület kiszárítása útján fokozatosan terjesztették ki termőföldjüket. Járhatatlan láprengetegekben teremtették így meg az otthonalapítás és a termelés feltételeit. Az Elba menti Frankop község légifelvételén kitűnően megfigyelhetők a mocsártól elhódított terület egymás mellett sorakozó parcellái.

A paraszti leleményesség máskor más utakat keresett céljai elérésére. A korai középkor holland telepesei, amikor még nem ismerték kellőképp a gátépítés technikáját, sok évtizedes munkával halmokat emeltek a tengerár elleni védekezés céljából, s ezekre építették fel – rendszerint köralakban – a zsúfoltan egymáshoz illeszkedő házaikat.

Számunkra különös társadalom képét tükrözi a bonyolult formájú indiai falu. Helyszínrajzán első látásra szemünkbe ötlük, hogyan különülnek el egymástól az előkelőbb és a szegényebb kasztok eltérő beépítettségű és különféle ház alaprajzú negyedei. Aminbhavi helység két vezető kasztjának (a brahmanoknak és a janinoknak) tágas épületei a falu legjobb fekvésű helyeit foglalják el. A 4100 főnyi lakosságból az előbbiek száma 75, az utóbbiaké 260 személy. A lakók zöme (2650 lélek) a földbérletű lingayatok közül kerül ki, övük a legtöbb utcásor. A kereskedőknek, a pásztoroknak, valamint a mohamedánoknak ugyancsak megvannak a maguk külön negyedei; a legalacsonyabb kasztbelieknek, az „érinthatetleneknek”, páriáknak csak az egykori falon kívül jutott hely.

Ki gondolná, hogy a falualaprajzokból még elmúlt korok politikai eseményeire, hadicselekményeire is következtetni lehet? Sokáig nem tudták például, hogy a lengyel és a porosz területen miért oly gyakoriak a szabályos kör alakú települések. A régi kutatók hol a szláv őslakosságnak, hol a német telepeseknek tulajdonították építésüket. Más kiinduló pontból hamarabb megtalálható a valószínű magyarázat: ez a forma éppen a két nép érintkező területén, századokig tartó harcaik színterén alakult ki. Szlávok és németek egyaránt ilyen kör alakú, körülsáncolt falakban találtak legkönnyebben védelmet a pusztító seregek, a fosztogatók s ugyanakkor a kártevő állatok ellen is. A kezdetleges technikai színvonalon ugyanis – bástyák és falak nélkül – ilyen „sündisznóállás” építhető ki a legkevesebb fáradsággal.

A kör alakú formát egyébként az állattartók is kedvelik. A Zulu földi néger pásztorok azért építenek ilyen szállást, hogy hajlékaikkal körülfogják az állatok őrző helyét, s ezzel megakadályozzák szétszéledésüket éjszaka, és megvédjék őket a vadak támadásától.

Ellenben a halászok – természetesen – inkább a soros formákat kedvelik, így helyezkedik el valamennyi család a part közelében.

A honfoglalás utáni Magyarország településviszonyairól nincsenek közvetlen adataink. A régészek még nem bukkantak rá (s aligha bukkanhatnak) a félnomádok sátoztáborainak vagy a földbe ásott néhány putriból álló kicsiny településeinek nyomára. Temetőket azonban már szép számban feltártak ebből a korból, s ha helytálló az a feltevés, hogy a holtak szállását az élők telepeinek mintájára rendezték be, akkor a temetők alapján magunk elé képzelhetjük az ezer év előtti magyar „falu” képét is. A vándorlók kétségkívül nagycsaládi közösségekben éltek, és nagycsaládonként is telepedtek le, legalábbis télire, mert az enyhébb évszakokban még sokáig barangoltak kövérebb legelőterületet keresve. Miután a nagycsalád a rá eső területet elfoglalta és a szállásul legalkalmasabb részét kiválasztotta, hajlékait sorba egymás mellett állította fel; a középső rész volt a nagycsaládfő és a hozzátartozóié, s szolgálai a szélekre szorultak. Valahányszor tartós veszély fenyegetett, több rokon nagycsalád – akár egész nemzetség – egybeköltözött. Ilyenkor a legtekintélyesebb nagycsaládot fogták körül a gyengébbek.

Ezt az elképzelt faluformát más nomád népek szállásrendje is valószínűsíti: Ázsia és Afrika vadász- és pásztor népeinek életéből tudjuk, hogy táboraikban a rokoni közösségek élnek együtt; a főnököt mindig a legközelebbi rokonsága veszi körül, a szélek felé távolodva lakik a többi család, az idegenből csatlakozottak pedig már csak legkívül kapnak helyet.

A pásztorkodó népek elsősorban a legelő- és a vízviszonyok alapján választják meg letelepedésük helyét. Az árterület és a száraz terület határát keresik, mert ott közel vannak az életet adó vízhez is és mégsem szenvednek kárt tőle, így települtek még néhány évtizeddel ezelőtt is az ázsiai nomád karakirgizek. Nemcsak pár családból álló „aul”-jaik, hanem egész népes nemzetségeik együtt, hosszú sorban helyezkedtek el a folyópartok mentén. Ez veszély esetén a nemzetség mozgósítását is megkönnyítette. A helyválasztás a vezetőik egyik fő próbatétele volt: gondos földértékelés előzte meg, a kiszemelt helyet titokban tartották, nehogy mások szemet vessenek rá, majd gyorsan fölkerelkedtek és elfoglalták.

Hasonló körülmények közt élhetett az ezer évvel ezelőtti Magyarország lakóinak jelentős része.

Később, a XII-XIII. században egyrészt végképp felszámolódtak a nomád élet maradványai, másrészt sűrűsödött a településhálózat: a faluk határában új szállások kaptak helyet. Lakóinak egy része a szaporulatból rajzott ki, hogy önállóan rendezkedjék be az állattartásra – s mindinkább a földművelésre is –, máskor a gazdagok telepítettek le a határban szolgálkat, hogy jobban hasznosíthassák a szántóföldeket. E korai típusú telepek zöme azonban pár száz év múltán alkalmatlanná vált lakói befogadására és eltartására. A gabonatermelés térhódítása ugyanis azt kívánta, hogy a lakóhelyeket a termékenyebb területekre vonják össze. Úgyszintén a megszilárdult feudális hatalom is könnyebben ellenőrizhette, adóztathatta alávetett népét, ha az nem szóródott szét oly nagy területen. Ezért a tatárpusztítás meg

a számtalan járvány és dúlás következtében elnéptelenedett helységeket nem építették újjá, hanem maradék lakóik kedvezőbb helyekre költöztek össze. Így alakult ki az országban – akárcsak Európa sok más táján – a XIII-XV. század gazdasági-társadalmi változásai nyomán a népesebb, rendezettebb községek hálózata, s ez – ahol a török pusztítás megkímélte – alapjaiban napjainkig fennmaradt.

Most ismét jelentős változás érlelődik. A nagyüzemi gazdaságok kialakulása és a falu anyagi és kulturális színvonalának emelkedése következtében a tanyavilág feloszlóban van, viszont létrejönnek a városias jellegű falvak.

Épületsor, utca, község alaprajza – a dolgozó nemzedékek egész sorának munkája alakította őket. Nem évezredek ugyan, ahogyan régen gondolták, mégis többszörösen túléljük az épületek korát. Szegényebbek lennének ismereteink az elmúlt korokról, ha nem tudnánk leolvasni róluk azt, amit egykori alkotóik életkörülményeiből magukon hordoznak.

Forrás: Élet és Tudomány Kalendárium 1962. 76-80.